

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.7) «1921-1923»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.2.24>

*Олександр Тригуб, Тимур Михайловський**

З ДУМКОЮ ПРО ДОПОМОГУ: АРА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1921–1923 рр.

Анотація: Розкрито діяльність однієї з ключових міжнародних організацій допомоги у південноукраїнському регіоні – Американської адміністрації допомоги (АРА).

Протягом квітня-червня 1922 р. АРА організувала мережу їдалень у Миколаївській та Одеській губерніях (820), де харчувалося 192 774 дітей і 1 045 дорослих. Також сухі пайки й обіди отримували діти та дорослі закритих установ (дитячих будинків, лікарень, санаторіїв, студентських їдалень тощо). Загалом отримували допомогу 427 624 особи.

Окрім харчування АРА розподіляла продуктіві та речові посилки, надавала медичну допомогу (організація медичних пунктів, лазень, поставки медикаментів, лікування хвороб, профілактика захворювань, поширення медичної літератури тощо).

АРА завершила свою роботу у червні 1923 р., а 15 липня 1923 р. було ліквідовано український осередок організації і 20 липня 1923 р. було закрито центральний офіс місії у Москві.

Ключові слова: міжнародні організації, гуманітарна допомога, радянська Україна, голод 1921-1923 рр., Американська Адміністрація Допомоги (АРА)

Протягом тривалого часу участь неурядових міжнародних організацій філантропічного характеру у міжвоєнній історії України всіляко применшувалася і, навіть, приховувалася. Натомість сьогодення, яке характеризується активною позицією сучасної України у міжнародних організаціях, повинно ґрунтуватися не лише на сучасних реаліях, а й враховувати плідний історичний досвід співпраці, у тому числі, й практику 1920-х років, коли УСРР досить ефективно співробітничала з низкою міжнародних організацій, серед яких однією з найбільших була Американська адміністрація допомоги (АРА). Саме вищезазначений аспект і актуалізує урахування історичного досвіду співпраці України з різними міжнародними організаціями, серед яких ключове місце займає АРА.

Вивчення місця та ролі АРА у допомозі голодуючим почалося ще з 1930-х років. Натомість першою ґрунтовною працею є дисертація І.Л. Портного¹, де уперше у вітчизня-

* Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>; e-mail: alextrigub@ukr.net

Михайловський Тимур Олександрович – кандидат історичних наук, політтехнолог (м. Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0984-669X>; e-mail: timur@mikhaylovskiy.com

¹ Портной И.Л. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.). Дисс.... к. ист. н. Одесса, 1955.

ній історіографії автор звернувся до проблеми діяльності АРА на Півдні України. Його робота побудована у руслі класичної марксистсько-ленінської історіографії, де на рівні кандидатської дисертації автор намагався довести діяльність Американської Адміністрації Допомоги як винятково спрямованої «для ліквідації радянської влади під виглядом так званої «допомоги»². І, мовляв, «Трудящі УРСР правильно оцінили угоди Радянського уряду з АРА й припинили спроби агентів американського імперіалізму використовувати «кістляву руку голоду» для своїх злочинних задумів повалення Радянської влади й реставрації капіталізму. У численних резолюціях, прийнятих на загальних зборах і мітингах у кінці 1922 – початку 1923 р., трудящі УСРР засудили антирадянські підступи АРА й висловили свою щиру подяку Комуністичній партії та Радянському уряду, великому російському народу й іншим народам нашої Батьківщини за допомогу, надану у ліквідації голоду та його наслідків, у відновленні народного господарства республіки»³.

Натомість, не дивлячись на значну ідеологічну заангажованість даної роботи, треба віддати належне авторові, який вперше увів до наукового обігу значну частину першоджерел, насамперед, архівні документи Держархіву Одеської області та періодичну пресу Одеси того часу. Але така обмежена джерельна база дала змогу досліднику розкрити діяльність АРА лише у межах Одещини, лише побіжно вихоплюючи окремі факти з життя Миколаївщини, Херсонщини чи Єлисаветградщини.

Серед авторів, що досліджували дану проблему з нових позицій, можна назвати О.М. Мовчан, яка у своїх статтях⁴ вперше у радянській українській історіографії по новому подивилася на допомогу іноземних рятівників голодуючим України.

Справжній прорив у вивченні проблеми в українських наукових колах істориків відбувся на межі ХХ-ХХІ століть, оскільки на той час вже остаточно було розсекречено усі фонди, які стосувалися діяльності АРА. З того часу і дотепер з'явилася низка робіт, що частково чи повністю співвідносяться із заявленою нами темою. Насамперед, це праці миколаївських дослідників – Т.О. Михайловського, О.П. Тригуба, Ю.В. Котляра, І.С. Міронової, О.М. Цвілинюк (Щербакова), І.Є. Ніколаєва, В.О. Погромського, Л.С. Біліченко; херсонських – М.М. Марченка, С. Гойка, В. Сахно; одеських – В. Савченко й інших. Діяльності АРА на Одещині присвячені статті С.І. Шевченка та О. Белікова.

Окремо треба згадати працю Бенджаміна Родса «Американська рятувальна операція в Миколаєві, УРСР, 1922-1923»⁵, яка присвячена рятувальній діяльності АРА на Миколаївщині та ґрунтується винятково на першоджерелах американських архівів, що є одночасно і позитивом, і негативом роботи, оскільки вся стаття пронизана возвеличенням ролі АРА у справі спасіння голодуючих. Натомість дослідження фактологічно добре наповнене та дає уявлення про американську позицію у вивченні даної проблеми.

Разом з тим комплексного дослідження із проблеми діяльності АРА як на Півдні

² Ibid. С. 5.

³ Ibid. С. 12.

⁴ Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. // Український історичний журнал. 1989. № 10. С. 77-84; Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. Київ: Ін-т історії України, 1991. С. 18-29.

⁵ Rhodes B.D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922-1923 // The Historian. 1989. Vol. 51 (August). Issue 4. P. 611-626.

України, так і загалом в УСРР, до сьогодні не з'явилося. Саме це й спонукало авторів до широкого оприлюднення даних напрацювань.

Складна ситуація, що склалася в економіці радянських республік та, особливо, у сільському господарстві, потребувала негайного втручання. Усі зусилля радянського керівництва, що були направлені на ситуативний перерозподіл наявних ресурсів, почасти досить невдалий, не приносили відчутного результату та негативно відображались у регіонах, вражених посухою. Саме це й спонукало більшовицьку владу все ж таки знайти точки дотику з європейськими й американськими недержавними міжнародними організаціями.

Вже 25 листопада 1921 р. Україну вирішили відвідати представники Американської адміністрації допомоги Л. Хатчінсон і Ф. Голдер. Спочатку вони побували у Харкові та Києві, а протягом 11 грудня 1921 – 14 січня 1922 р. відвідали голодуючі райони: Катеринославщину, Одещину, Миколаївщину тощо. Особливо вразив голод на Олександрівщині (Запоріжжя):

«...Ми відвідали будинки селян, де спостерігали невимовні умови голоду та хвороб у багатьох сім'ях. Лікар повідомляє про численні випадки захворювання тифом. Немає реальної їжі в жодному з будинків, які я відвідав, у багатьох з них не було навіть чим замінити їжу, типу сушених бур'янів, трави, качанів, масла-шроту тощо»⁶.

В Єлисаветграді представники АРА відзначили катастрофічну ситуацію у медичній сфері:

«Медична ситуація тут гірша, ніж ситуація з продовольством. Тиф швидко зростає (число випадків збільшилося зі 180 до 280 протягом трьох тижнів). Катастрофічно не вистачає ліків і медикаментів, медичного обладнання та витратних матеріалів. Окрім 280 випадків у лікарні є багато інших випадків, коли хворих не можуть прийняти до лікарні через нестачу обладнання, і вони розкидані по місту у різних приватних будинках. Поширені усі три типи тифу... Багато хто помирає тут щодня»⁷.

У свою чергу, 10 грудня 1921 р. для з'ясування ситуації в Одеському регіоні, з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі з Джоном Г. Хайнесом (John H. Hynes), який 27 грудня того ж року у телеграмі до московського офісу АРА повідомляє:

«Ціни на предмети харчування швидко зростають. З тих пір як ми сюди приїхали за 2 тижні один хліб піднявся на 400%. Хліба на ринку надзвичайно багато, проте він абсолютно недоступний масам населення, які сильно страждають»⁸.

Отже потреба у міжнародній допомозі була, оскільки країна була виснажена багатьма масштабними лихами: громадянським протистоянням, воєнними діями, природними катаклізмами, соціальними й економічними експериментами більшовиків, погромами від яких значно постраждало єврейське населення, масовим переселенням населення з

⁶ Golder F.A., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. P. 134.

⁷ Ibid. P. 137.

⁸ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4сч. Оп. 1с. Спр. 784. Арк. 11.

голодуючого Поволжя тощо. У результаті залежності України від московського центру, який в умовах посухи на Півдні республіки діяв не в інтересах українського населення, у країні склалися надзвичайно важка ситуація, що й потребувало міжнародної допомоги.

Огляд голодуючих губерній американськими посланцями Л. Хатчінсоном і Ф. Голдером привели американців до думки про невідкладну допомогу регіонам, які найбільше потерпали від голоду.

Початком співпраці АРА і радянських республік стало підписання 20 серпня 1921 р. між Москвою та АРА Ризького договору. З 27 пунктів Ризької угоди тільки 5 (з 23 по 27) фіксували зобов'язання самої АРА. Вона отримала право формувати органи розподілу продовольства, мати свій персонал, вибирати райони діяльності, вирішувати всі питання, пов'язані з організацією харчування дітей, незалежно від їх національності, релігії та соціального положення, відмовлялася від ведення політичної та торгової діяльності на території Росії, погоджувалася вести роботу, головним чином, у Поволжі, як найбільш постраждалому районі, відмовлялася від ввезення до РСФРР алкоголю та допускала митний огляд всіх своїх вантажів.

Допомога АРА на початковому етапі призначалася тільки для дітей і хворих, усі продукти вважалися власністю цієї організації до моменту їх уживання, і ніхто не повинен був позбутися пайків, виданих іншому населенню, а Рада Народних Комісарів (Раднарком, РНК) через місцеві ради гарантувала приміщення для кухонь, паливо й устаткування для варіння їжі, медичну допомогу та безкоштовне користування залізницею. У зв'язку з цим були здійснені надзвичайні заходи по підготовці портів і залізниць для прийому та транспортування американського продовольства. Співробітникам АРА був забезпечений безплатний проїзд залізницями, першочергове та безкоштовне користування телефоном і телеграфом⁹.

Після підписання Ризької угоди АРА у гранично короткий термін сформувала свій апарат у Москві та 12 відділень у районах РСФРР і радянських республіках. Її діяльність поширилася на Казанську, Самарську, Саратовську, Симбірську, Царицинську, Уфимську, Оренбурзьку та Петербурзьку губернії, Крим, Білорусію, Україну. Таким чином, крім районів охоплених голодом, АРА діяла також у районах, де голод тільки подавав ознаки всезагального охоплення. Вже 1 вересня 1921 р. у Петроградський порт з продовольством увійшло американське судно *Фенікс*, а 6 вересня відкрилася перша їдальня АРА у більшовицькій Росії, а чотири дні потому у Москві відкрився дитячий пункт харчування. Протягом перших тижнів вересня 1921 р. американські рятувальники у Петрограді сформували 120 кухонь для 42 тисяч дітей¹⁰.

Восени 1921 р. до адміністрації АРА, яка була зосереджена на допомозі губерніям РСФРР, почала надходити інформація про значне погіршення ситуації у губерніях УСРР. Це було пов'язано з тим, що пресі було заборонено повідомляти про становище на україн-

⁹ Хенкин Е.М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом (1921-1922). Красноярск, 1988. С. 123.

¹⁰ Латыпов Р.А. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921-1923 гг. // Научно-культурологический журнал. 2006. №1 [123]. URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=864&level1=main&level2=articles>

ських теренах і представники АРА навіть не здогадувалися про те, що українські губернії голодують¹¹.

Після обстеження губерній УСРР, АРА, як вже зазначалося вище, 1 грудня 1921 р. запропонувала М. Скрипнику допомогу на основі угоди з урядом РСФРР, але останній відповів: «УСРР до згаданих угод ніякого відношення не має». У той же час відзначивши те, що країна була б рада отримати допомогу, але необхідно укласти договір подібний до Ризької угоди¹². У результаті 10 січня 1922 р. між Уповноваженим АРА у РСФРР Вільямом Хаскелом і Головою Уряду УСРР Х. Раковським у Москві було підписано договір, подібний до Ризької угоди, але з невеликими доповненнями¹³. Також визнавалося, що усі додаткові угоди, що були підписані між АРА та РСФРР, мали силу і в Україні.

Як зазначав з цього приводу працівник АРА Гарольд Фішер:

«Підпис Раковського під угодою АРА – Україна не зняв, як очікувалося, проблемних моментів, які турбували американців. Український ЦВК дійсно розіслав наказ по всіх українських губерніях, попередивши чиновників, що робота АРА. вважалася першочерговою і що всі розумні запити повинні виконуватися протягом сорока восьми годин. Був потрібно час, щоб цей наказ дійшов до губерній, а коли його отримали, особливого ефекту він не справив.

Так, 25 січня [1922 р.] Хайнес в Одесі не зміг отримати жодної допомоги від Южного, чиновника НКЗС України, через якого йому доводилося вести справи, тому що останній сказав, що не отримував від свого начальства ні слова про якусь угоду (хоча остання була підписана у Москві за два тижні до цього), і він не отримував ніяких інструкцій щодо надання допомоги АРА у підготовці порту для прийому «кукурудзяних суден» (corn ships).

Хайнес намагався отримати про порт технічну інформацію, як-от: довжина пірсу, причалу тощо, але Южний наказав посадовцям порту не надавати її, оскільки не був упевнений, що АРА мала на це право. Інформація була важливою, і Хайнес отримав її, але без допомоги українського представника.

Інший приклад: для надання медичної допомоги Хайнес запросив у Департаменті охорони здоров'я Одеси список ліків, лікарняного обладнання і т.д., яких міська установа потребувала найбільше. Южний почув про це прохання і заборонив Департаменту охорони здоров'я її подавати.

У цій офіційній ворожості, як зазначав Г. Фішер, було кілька причин, які кілька місяців перешкоджали процесу організації надання допомоги. До американців ставилися з такою ж підозрою, яка виникала в інших регіонах Росії та була результатом політики Москви та більшовицької психології. Похмура ворожість українських селян до радянської влади мала тенденцію до загострення», що лише поглиблювало вороже ставлення до АРА¹⁴.

Одним з перших міст, до яких проявився інтерес американців, була Одеса, що відбулося ще у кінці 1921 р. Як вже зазначалося вище, для з'ясування потреби у допомозі неурожайним районам, на початку грудня 1921 р. до Запорізької й Одеської губерній адміні-

¹¹ Fisher H.H. *Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration*. N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. P. 246.

¹² Golder F.A., Hutchinson L. *Op. cit.* P. 118-119.

¹³ Fisher H.H. *Op. cit.* P. 528-531; Труzub О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) // *Емінак*. 2007. № 2 (жовтень-грудень). С. 107.

¹⁴ Fisher H.H. *Op. cit.* P. 267-268.

страцією АРА було направлено спеціального інспектора професора Л. Гудчинсона (Хатчинсон, Lincoln Hutchinson)¹⁵, а 10 грудня приїхала місія на чолі с Джоном Г. Хайнесом, який до цього працював керівником місії АРА в Австрії. Разом с Хайнесом прибули його найближчі співробітники, які працювали до цього в Поволжі. У місцевій пресі було оголошено, що місія АРА займеться «допомогою бідуючим від недороду в південному (Одеському) районі» і що вона відкриє в Одесі і на місцях, у найближчий час, продовольчі склади, їдальні та харчувальні пункти¹⁶.

На жаль, до укладання окремого договору між АРА та УСРР здійснення допомоги голодуючим у повному обсязі було неможливим. У листі Раднаркому УСРР від 16 грудня 1921 р. на адресу Одеського губвиконкому було вказано, що до рішення питання про укладання угоди між урядом УСРР та АРА, робота місії АРА повинна носити тимчасовий характер і торкатися винятково розподілу посилок, що надходили на територію України¹⁷. Вже у наступні два тижні посилочним відділом АРА в Одесі було розподілено перші 12 посилок¹⁸.

У кінці 1921 р. американці зрозуміли, що окрім дитячого харчування необхідно допомогти і дорослому населенню. У телеграмі від 19 грудня 1921 р. нарком зовнішньої торгівлі РСФРР Л. Красін повідомив про те, що представник АРА У. Браун передав йому наступну пропозицію голови АРА Герберта Гувера: американський уряд згоден витратити 20 мільйонів доларів на закупівлю хліба та насіння для голодуючих губерній Росії, якщо радянський уряд візьме зобов'язання протягом трьох місяців, починаючи з 1 січня 1922 р., закупити у США продовольства та насіння для голодуючих районів на 10 млн. доларів. В якості обов'язкової умови висувалося те, щоб закупівля проводилася комісією Гувера (АРА). Якогось фактичного контролю над закупівлею, писав Красін, радянський уряд не матиме, «бо посилка наших представників до Америки все ще є неприпустимою». Виплата цих 10 млн. доларів повинна проводитися або чеками, або золотом, «що належало російській скарбниці до серпня 1914 року». Відповідь необхідно було дати не пізніше 26 грудня¹⁹.

Проти американської пропозиції різко виступив представник радянського уряду при АРА О. Ейдук, який 21 грудня 1921 р. направив до Політбюро листа в якому вважав пропозицію Гувера не вигідною як економічно, так і політично, оскільки вона призвела б до розширення апарату АРА, яка «проводить ворожу діяльність проти радянської Росії». Саме тому він рекомендував відмовитися від зазначеної пропозиції.

Не дивлячись на негативну позицію О. Ейдука, пропозиція Г. Гувера й У. Брауна була розглянута на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 22 грудня 1921 р. Політбюро вирішило прийняти його і доручило М. Литвинову відповісти Л. Красіну. У той же день М. Литвинов терміново телеграмою Л. Красіну повідомив, що рішення позитивне, і просив «встановити найближчі терміни доставки хліба з огляду на все більше загострення

¹⁵ Коммунист (Харьков). 1922. 5 января (№ 4/596); Держархів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 6.

¹⁶ Известия (Одесса). 1921. 11 декабря (№ 605).

¹⁷ ДАОО. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 5.

¹⁸ *Портной И.Л.* Указ. раб. С. 76.

¹⁹ *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. Т. 54. Москва: Изд-во политической литературы, 1975. С. 284-285.

становища з голодом». У свою чергу, 31 грудня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б), обговоривши питання «про політичні заходи у зв'язку з АРА», доручило комісії у складі І. Уншлихта, О. Ейдука та В. Михайлова «виробити заходи спеціальної обережності на випадок надмірного розширення апарату АРА та залучення ним ненадійних елементів»²⁰.

30 грудня 1921 р. у Лондоні Л. Красін підписав з Американською адміністрацією допомоги угоду про харчування голодуючого населення старше 15 років. Відповідно до цієї угоди радянський уряд повинен був передати організації \$10 млн. золотом, на які Г. Гувер мав закупити продовольство у американських фермерів і доставити його.

Після укладання угоди до усіх пунктів діяльності АРА були розіслані інструкції по харчуванню голодуючого населення старше 15 років. Видача пайків дорослим проводилася окремою кампанією – брати продукти з вантажів, призначених для дитячого харчування, заборонялося. В Україні дана кампанія розпочалася не раніше 1 липня 1922 р.

Дорослим видавали крупи та зернові хліба у сухому та не переробленому вигляді пайками з розрахунку 20 фунтів борошна на місяць на людину протягом березня, червня, липня і по 1 фунту на день в інші місяці. Для охорони продовольства під час доставки та зберігання на складах місцева влада мала надати охорону та повністю нести відповідальність за цілісність вантажу. Оскільки основним продуктом для видачі повинна була стати кукурудза, в інструкції зазначалося особливості її зберігання та вживання. Пайки, основну частину яких становила кукурудза, голодуючим дорослим видавали кожні два тижні. Видача пайків проводилася найбільш нужденним кожен день з 9 до 12 години за заздалегідь складеними списками, і кожен завідувач складом зобов'язаний був подавати звіт про отримання пайка кожним, хто вносився до списку²¹.

На початку 1922 р. уся територія УСРР, що потребувала допомоги, була поділена на дистрикти (від англійського слова 'district' – округ, район), або відділення. Вони не завжди збігалися з адміністративно-територіальним поділом країни. Їхній вибір пояснювався факторами наявності залізниць, річок і розташуванням складів. На досліджуваній нами території було утворено 3 дистрикти: Одеський, Миколаївський та Єлисаветградський (американський дослідник Бенджамін Родс стверджує, що Єлисаветград був у складі Миколаївського дистрикту і був підконтрольним Уповноваженому М. Раскіну²²). Одеська губернія складала Одеський дистрикт, але фактично до нього відносилася лише голодуюча частина губернії: Одеський повіт і південні частини Тираспольського та Вознесенського повітів²³. Миколаївська губернія (за винятком північних територій) складала Миколаївський дистрикт, куди увійшли більша частина сучасних Херсонської та Миколаївської областей. Єлисаветградський дистрикт охоплював переважно відповідний повіт Миколаївської губернії. Районні Уповноважені АРА отримували директиви від головної контори АРА в Москві.

Після ліквідації у жовтні 1922 р. Миколаївської губернії Миколаївський дистрикт було ліквідовано й об'єднано з Одеським (з центром в Одесі), а Миколаїв і Херсон почали

²⁰ Ibid. С. 285.

²¹ Космачева Т.С. Государственные и общественные организации России и зарубежья в борьбе с голодом 1921-1922 годов на Южном Урале: дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. Оренбург, 2009. С. 127-128.

²² Rhodes B.D. Op. cit. P. 618.

²³ ДАОО. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27.

представляти собою т.зв. суб-дистрикти (subdistrict). Єлисаветград зберіг за собою самостійне адміністрування.

На чолі дистрикту стояв окружний супервайзер, у рамках свого дистрикту він мав вищі повноваження. Офіційно ця посада звучала «Уповноважений АРА по ...губернії, або району». З відкриттям Одеського офісу і до серпня 1922 р. Уповноваженим по Одещині був Джон Г. Хайнес, якого змінив Стюарт Форбес (С. Stewart Forbes)²⁴, а згодом, після в'їзду С. Форбеса до США, – Конвей Говард (Conway R. Howard)²⁵. З відкриттям Миколаївського офісу і до кінця 1922 р. Уповноваженим по Миколаївщині був Майєр Раскін (Mayer Raskin), а у 1923 р. його змінив Леонідас М. Паркер (Leonidas M. Parker)²⁶. На чолі Єлисаветградського дистрикту у кінці 1922 і до середини 1923 р. знаходився Уолтер Колмен (Walter H.A. Coleman), який мав значний досвід роботи і був переведений до УСРР з Оренбургу²⁷.

У дистрикті діяло 5-6, максимум 10-12 американських рятувальників. Величезні відстані, погані комунікації, якість взаємостосунків з місцевими жителями – усе це приводило до багатьох імпровізацій, відходів від «канонів», сприяючи різноманіттю видів діяльності АРА²⁸.

Одеське відділення АРА мало досить розгалужену структуру. Так, на 1 листопада 1922 р. до його складу входили: 1) відділ посилок – 146 чол., 2) відділ дитячого харчування – 34 чол., 3) відділ портових операцій – 103 чол., 4) відділ харчування дітей у провінції – 42 чол., 5) відділ харчування студентів – 56 чол., 6) медичний відділ – 53 чол., 7) медичний підвідділ відділу дитячого харчування – 45 чол., 8) адміністративний відділ – 55 чол., 9) підвідділ постачання – 40 чол., 10) фінансово-розрахунковий відділ – 12 чол., 11) статистичний відділ по загальних відділах – 12 чол., 12) статистичний відділ по відділу дитячого харчування – 8 чол. Крім того у дитячих їдальнях працювало 96 чол., завідувачів складами відділу дитячого харчування налічувалося 14 чол. Таким чином, відділення АРА складалося з 736 чол., що перебували безпосередньо в Одесі²⁹. Окрім цього, лише на території Одеського і Тираспольського повітів Одеської губернії, де була розгорнута мережа пунктів харчування АРА для дітей, до місцевих комітетів АРА було залучено 1466 осіб³⁰.

Окрім того для координації дій районних відділень АРА в квітні-травні 1922 р. головна московська контора АРА організувала в Одесі так званий «Український відділ АРА», на чолі з полковником Вільямом Р. Гров (William R. Grove)³¹, що включав до 60 осіб. До складу АРА входило управління Джойнт, до складу якого в Одесі входило 55 осіб³².

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 р. Тоді ж було прийнято рішення про утворення комітетів по повітах губер-

²⁴ Известия (Одесса). 1922. 18 августа (№ 810). С. 2.

²⁵ Портной И.Л. Указ. раб. С. 91.

²⁶ Тригуб О., Дудар Л. Вказ. пр. С. 107.

²⁷ Patenaude В.М. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford: Stanford University Press, 2002. P. 387.

²⁸ Тригуб О., Дудар Л. Вказ. пр. С. 107.

²⁹ Портной И.Л. Указ. раб. С. 103.

³⁰ Ibid. С. 113.

³¹ ДАОО. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 121; Портной И.Л. Указ. раб. С. 85.

³² ДАОО. Ф. Р-702. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 23, 29, 68, 90, 115, 189.

ні³³. Уся губернія була поділена на дільниці обслуговування продуктовими базами у межах окремих повітів. Так Миколаївський повіт мав наступну структуру постачання.

У Миколаєві знаходилося 3 бази, які обслуговували як усю губернію, так і безпосередньо постачали продукти на 7 харчових пунктів і 74 дитячих будинки розташованих у Миколаєві й у 12 окружних волостях. Сільську місцевість обслуговували наступні бази: 1) з центром у Миколаєві, що об'єднувала 12 волостей, 2) містечко Ново-Павловка – 5 волостей, 3) колонія Добра – 6 волостей, 4) м. Очаків – 3 волості, 5) містечко Нова Одеса, 6) Новий Буг – 3 волості, 7) Олександрівка, що обслуговував тільки Олександрівську волость³⁴.

На Херсонщині діяло два районних представництва АРА – Херсонське та Дніпровське. На чолі Херсонського районного представництва спочатку стояв Д.І. Гершкович (травень 1922 – квітень 1923 рр.), рідкий випадок, коли уповноваженим організації призначено місцевого представника, а згодом (квітень-червень 1923 р.) – американець Д.А. Ліндзей (Donald A. Lindsay). На чолі ж Дніпровського районного представництва, який розпочав роботу 28 травня 1922 р. і завершив у червні 1923 р., тривалий час був доктор А. Фрейман, а його заступником (на посаді секретаря) Ф. Штурм (Philip Sturm), який часто виконував обов'язки уповноваженого³⁵.

Мережа розподілу вантажів і постачання продуктів Херсонського повіту була наступною. У Херсоні знаходилося 2 бази, які обслуговували увесь повіт у цілому і безпосередньо харчові пункти та закриті дитячі установи міста, а також 6 волостей навколо. Сільську місцевість обслуговувала мережа баз з 5 центрів: Херсон – 6 волостей, Снігурівка – 5, Берислав – 5, Олександрівка – 8, Ново-Воронцовка – 3³⁶.

У Дніпровському повіті на Херсонщині станом на середину червня 1922 р. було сформовано мережу допомоги від АРА, яка виглядала наступним чином. В Олешках було створено дві складські продуктивні бази, які розподіляли вантажі на увесь повіт, зокрема, харчувальні пункти в Олешках і прилеглі до міста три волості. У сільській місцевості були сформовані бази: з центром у Каховці, який об'єднував дві волості; центр у Голій Пристані, що об'єднував три волості; центр у Скадовську, що об'єднував три волості³⁷. Подібні структури були створені на теренах усього Півдня України.

Отже можна констатувати, що для забезпечення допомоги голодуючому населенню Американська адміністрація допомоги створила на Півдні України добре структуровану та розгалужену організаційну структуру.

Першим завданням, яке стояло перед АРА у регіоні, було годування дітей у голодуючих районах Миколаївської й Одеської губерній, розгорнувши мережу їдалень. Так, за планом для Одещини надавалося 90 тисяч пайків щоденно: Одеси – 38 тисяч, Одеського повіту – 30, Вознесенського – 15 і Тираспольського – 7 тисяч³⁸.

³³ Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 258. оп. 1. Спр. 37. Арк. 179-179зв.

³⁵ Михайловський Т.О. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Дніпровщині (1922-1923 рр.) // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (16-17 вересня 2016 р.) / Упоряд. М.В. Гончар. Каховка-Херсон: Гілея, 2016. С. 96.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 258, оп. 1, спр. 37, арк. 179зв.

³⁷ Ibidem. Арк. 180.

³⁸ Американская помощь на Украине // Известия (Одесса). 1922. 26 апреля (№ 715). С. 2.

Першу їдальню в Одесі було відкрито 30 квітня 1922 р. по вул. Дальницькій, ріг Степової, яка була розрахована на 2300 обідів щоденно. З них 1200 обідів надавалися дітям безпосередньо в їдальні, інші передавалися до найближчих пунктів харчування. Обід складався з солодкої маїсової кукурудзяної каші, здобреної жиром, чашки какао і порції білого хліба³⁹. Наступна їдальня була відкрита у колишньому будинку Трудолубія по вул. Лісній на 2500 осіб, згодом на Слободі Романівці, Ярмарковій площі, по Судовому провулку 2, приміщенні Вознесенської гімназії й інші.

Протягом трьох тижнів (30 квітня – 20 травня 1922 р.) АРА відкрила в Одеському повіті 70 їдалень для харчування дітей, де отримували обіди 31 118 голодуючих. По волостям пункти харчування розподілялися наступним чином: Маріїнська – 36 (15 456 осіб), Зельцьська – 8 (5 394), М. Буялінська – 25 (9 128) та Севериновська – 1 їдальня на 600 осіб⁴⁰.

У кінці травня АРА прийняла рішення про розширення мережі харчування на Одещині для охоплення частини найбільш голодуючого дорослого населення. За твердженням полковника Хаскеля, АРА протягом червня 1922 р. в Одеській губернії планувала годувати 150 тисяч дітей і 75 тисяч дорослих⁴¹.

Окрім цього, за ініціативою окремих груп громадян і меценатів, через АРА надавалася допомога лікарям, студентам-медикам, медперсоналу, професурі та працівникам сценічного мистецтва. Так для медиків у квітні 1922 р. американськими медичними організаціями було надіслано 350 продовольчих посилок. Для одеської професури вантаж продовольства надіслала американка Шуман. Нью-Йоркський театральний діяч Моріс Гест зібрав 250 продовольчих посилок для одеських сценічних працівників⁴².

Окремо відбувалося харчування студентів Одеси практично всіх вищих навчальних закладів міста. До 1 червня 1922 р. було організовано 2 студентські їдальні, де харчувався 2691 студент⁴³.

Загалом на середину липня 1922 р. АРА по Одеській губернії харчувала 110 822 особи⁴⁴.

У травні 1922 р. АРА розгорнула свою роботу у Тираспольському повіті Одеської губернії. Приїхавши до Тирасполя, представник АРА створив громадський комітет з 24 членів по організації безкоштовного дитячого харчування. Комітет поділив місто на ділянки, почав проводити запис на харчування й обстеження голодуючих⁴⁵.

Тираспольський повіт був розділений між 3 районами: Тираспольський район (№ 6, центр у м. Тирасполь, станція Тирасполь) охоплював Тирасполь і волості: Григоріопольську, Слободзейську, Малаєштську, Парканську, Ново-Петровську, Дубосарську. Цебриковський район (№ 7, центр у с. Цебриково, станція Веселий Кут) охоплював Цебриковську, Катаржинську, Петроверівську та Захар'євську волості. Розальєвська волость вхо-

³⁹ Борьба с голодом. АРА // Известия (Одесса). 1922. 30 апреля (№ 719). С. 2; Борьба с голодом. Столовые АРА // Известия (Одесса). 1922. 4 мая (№ 721). С. 2.

⁴⁰ Борьба с голодом. Питательные пункты в Одесском уезде // Известия (Одесса). 1922. 21 мая (№ 736). С. 1.

⁴¹ Борьба с голодом. Деятельность АРА // Известия (Одесса). 1922. 25 мая (№ 739). С. 2.

⁴² Американская помощь на Украине // Известия (Одесса). 1922. 26 апреля (№ 715). С. 2.

⁴³ Борьба с голодом. Работа АРА // Известия (Одесса). 1922. 1 июня (№ 744). С. 1.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 4сч. Оп. 1с. Спр. 1331. Арк. 67.

⁴⁵ ДАОО. Ф. Р-99. Оп. 4а. Спр. 46. Арк. 119.

дила до Зельцьського району АРА № 2, з центром у с. Зельц Одеського повіту, станція Кучурган⁴⁶.

Протягом травня-червня 1922 р. повітом почала швидко формуватися мережа їдалень і харчових пунктів. У Тираспольському районі у період 26 травня – 13 липня 1922 р. було відкрито 17 столових АРА. Також на забезпеченні АРА перебували закриті установи: школа-комуна, дитмістечко, 2 єврейських дитбудинки, дитмайданчик, будинок дитини, 2 будинки піклування, трудова колонія червоних інвалідів і 2 лікарні у Тирасполі; дитбудинки (Павлівка, Григоріополь, Ново-Петрівці, Слободзея, Плоске); інтернат у Дубоссарах; лікарні у Слободзеї, Малаешти I, Гроссулово, Дубоссарах.

Протягом 22 травня – 9 червня 1922 р. було відкрито 9 їдалень АРА у Цебриківському районі, 19-26 травня – 4 столові на 630 дітей у Розальєвській волості. Крім цього на забезпеченні АРА перебували закриті установи: дитбудинки у Катаржино, Розкішному, Петроверівці, Кошарах і Ширяєві; лікарні у Захар'євці, Петроверівці, Ширяєві, Цебриково, Гор'єві, Роздільній⁴⁷.

Найбільший пік харчування організацією АРА у Тираспольському повіті припадає на липень 1922 р., коли у 76 їдальнях харчувалося 26 215 дітей (у цей же час Повітдопгол годував 2551 дітей у 34 їдальнях). При цьому динаміка арівського харчування протягом травня-липня 1922 р. виглядала наступним чином: травень – 15 їдалень (5 892 дітей), червень – 65 (24 286), липень – 76 (26 215)⁴⁸. За іншими ж даними пік припадає на червень, коли у 81 їдальні отримували обіди 32 787 дітей, а також було розподілено 10 тисяч сухих пайків для дорослих голодуючих⁴⁹. Фактично велику частину дітей до 15 липня 1922 р. забезпечувала саме АРА, оскільки до цього часу в повіті голодувало 81 713 чол., з яких 42 429 дорослих і 39 284 дітей⁵⁰.

У галузі харчування дорослих робота АРА розгорнулася лише з останніх чисел липня, причому об'єктом постачання АРА з'явилися зареєстровані у губвідділі праці безробітні й інші категорії нужденного населення (за посвідченням будинкового комітету та після лікарського огляду). Норма видачі дорослому населенню дорівнювала одному фунту маїсу в день (епізодична допомога)⁵¹. У голодуючих повітах норма пайка дорослого населення полягала в 30 фунтах зерном або 22,5 фунта кукурудзяної муки на сім'ю в 5 осіб на місяць⁵². АРА оголосила, що видача сухих пайків «призначається для найбіднішого населення»⁵³.

До кінця серпня 1922 р. практично всі їдальні АРА по Тираспольському повіту були закриті⁵⁴. Але це рішення було поспішним і вже на початку вересня 1922 р. у політзведен-

⁴⁶ ДАОО. Ф. Р-453. Оп.1. Спр. 11. Арк. 40-42.

⁴⁷ Тригуб А., Вовчук Л. Протягивая руку помощи... Американская гуманитарная помощь населению Тираспольского уезда (1922-1923 гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2020. № 66. С. 60.

⁴⁸ ДАОО. Ф. Р-702. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 39.

⁴⁹ Ibid. Арк. 44.

⁵⁰ Ibid. Арк. 52.

⁵¹ Галузевий держархів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 426. Т. 2. Арк. 404.

⁵² Портной И.Л. Указ. раб. С. 136.

⁵³ Портной И.Л. Указ. раб. С. 137.

⁵⁴ ДАОО. Ф. Р-99. Оп. 4с. Спр. 49. Арк. 15об.

ні по Тираспольському повіту зазначалося, що «з огляду майбутнього відновлення харчування дітей протягом 2-х місяців Комітет АРА здійснив розкладку 8 150 місячних раціонів. Розкладка проведена пропорційно числу фактично голодуючих дітей і майбутніх матерів у періоді вагітності 6–9 місяців, при чому, в першу чергу, поставлені діти – круглі сироти»⁵⁵. До кінця вересня почався відпуск продуктів інтернатам міста та повіту, проводився поточний ремонт в їдальнях дитячого харчування⁵⁶.

У жовтні 1923 р. їдальні АРА знову почали свою роботу. До кінця листопада 1922 р. у Тирасполі та повіті діяло 16 їдалень на 1913 дітей⁵⁷. До початку лютого 1923 р. мережа їдалень і харчувальних пунктів не змінювалася, у динаміці була лише кількість відвідувачів, яка збільшилася до більш ніж 3 000 осіб⁵⁸. Тільки по 6му та 7му районах АРА, куди входило більшість волостей Тираспольського повіту (без Розальєвської волості, яка входила до 2го району), у грудні 1922 р. було надано допомоги: 23 кухні на 3 209 дітей, видано 146 персональних обідів, забезпечено 17 інтернатів на 891 дитину, обслужено 10 лікарень зі 196 пацієнтами, надано допомогу 3 інвалідним домам на 58 інвалідів, всього надано 4 500 раціонів⁵⁹. У цей же час у Розальєвській волості працювало 4 їдальні на 630 дітей і обслуговувалася лікарня на 5 чол.⁶⁰

Надалі кількість їдалень АРА постійно збільшувалася, оскільки вже у жовтні кількість голодуючих по повіту досягало 42 278 чол. (22 147 дітей і 20 131 дорослих)⁶¹. У результаті на середину березня 1923 р. АРА кормила 7 000 дітей по колишньому Тираспольському повіту, а на 1 травня 1923 р. – 8 750 осіб, 10 дитінтернатів і 6 лікарень, дитмістечко, 3 інвалідних будинки⁶².

У Миколаєві відкриття їдалень відбулося 18 травня⁶³:

«Пітпункти відкрилися. Прилегли до пітпунктів АРА квартали були дещо ошелешені. Вулиця наповнилася дитячим гомоном, брязкотом посуду – вулиця була невпізнанна... Рисовий суп. Білий хліб! Какао! Пітпункт схожий на осаджену фортецю», – писала з цього приводу газета «Красный Николаев»⁶⁴.

Вже у перший день роботи 3 пункти міста приготували та видали 7 тисяч обідів⁶⁵.

М. Раскін, голова миколаївського дистрикту, так описував початок харчування у Миколаєві:

«Миколаївські діти починали формувати черги звечора і до шостої години ранку біля кожної з трьох їдалень збиралося по декілька тисяч, більшість з яких чекали усю ніч. Коли я дивився на обличчя бідних маленьких дітей, я не мав сумніву, що більшість з них голо-

⁵⁵ Ibid. Арк. 18об.

⁵⁶ Ibid. Арк. 26об.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 10.

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 426. Т. 2. Арк. 458об.

⁵⁹ ДАОО. Ф. Р-453. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 13-14, 25.

⁶⁰ Ibid. Арк. 40-41.

⁶¹ ДАОО. ф. Р-702. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25.

⁶² Тригуб А., Вовчук Л. Протягивая руку помощи... С. 61.

⁶³ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7.

⁶⁴ Красный Николаев. 1922. 20 мая (№ 413).

⁶⁵ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 12.

дують і що рішення нагодувати їх у першу чергу було правильною політикою»⁶⁶.

«Працівники АРА щоденно о другій годині видавали обіди дітям, які штовхалися, кричали, билися, створюючи безлад і «не вірячи своїй щасливій долі». Лише через декілька днів було налагоджено порядок, оскільки діти впевнилися, що АРА має намір надавати харчування регулярно», – зазначав у своєму звіті М. Раскін⁶⁷.

За рішенням Миколаївського районного комітету АРА, у першу чергу, продукти надходили таким закладам: 1) дитяча лікарня № 1 – 200 дітей; 2) інфекційне містечко першої Нарлікарні – 150 дітей; 3) реформаторіум – 45 дітей; 4) ізолятор у дитячому містечку – 25 дітей; 5) цинготний будинок – 100 дітей; 6) дитячий санаторій – 100 дітей; 7) дитячий будинок № 5 – 150 дітей⁶⁸.

Велику увагу зосередили на допомозі дітям-сиротам Так, згідно з рішенням комітету АРА, тимчасово були прикріплені до харчового пункту № 3 на предмет отримання обідів діти-сироти: 1) Володимир Терентьев – 1,5 роки, 2) Анна Терентьева – 5 років, 3) Клавдія – 7 років, Тимофій – 9 років, Марія – 13 років. Їм були видані реєстраційні картки. Надалі діти перейшли до харчового пункту № 6. Загалом, за два тижні з початку діяльності АРА на Миколаївщині допомогу було надано 15 тис. дітям, частина яких перебували у дитячих будинках⁶⁹.

Активно діяла «АРА» і в невеликих містечках і селах. Так, у листопаді 1922 р. в Ново-Одеській волості відкрито Американською адміністрацією допомоги їдальню, яка годувала 600 дітей. 24 липня 1922 р. АРА разом з Місією Нансена передала 2 тис. пудів зернохліба для розподілу серед вчителів сільської місцевості по Миколаївській губернії⁷⁰. Постачалася також сільськогосподарська Кореніська школа та Горохівський дитячий будинок «Інтернаціонал»⁷¹.

Протягом травня місяця у Миколаєві та губернії швидкими темпами було відкрито 48 пунктів АРА на 41725 дітей⁷². В інформації, що була надана одеській газеті «Известия» Повноважним представником УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим Артамоновим, зазначалося, що на 7 червня 1922 р. АРА годувала у Миколаєві 18 тисяч дітей, у Херсоні – 10 тисяч, Олешках – 5 500. До 15 червня на теренах Миколаївської губернії планувалося довести харчування до 125 тисяч на добу⁷³.

Херсон отримав перші обіди близько 27-28 травня 1922 р. Затримка була пов'язана з нерозторопністю місцевого персоналу Херсонського відділення АРА. Так, прибувши 25 травня до Херсону, М. Раскін побачив, що баржа, яка доставила продукти у Миколаїв ще 16 травня і відразу відправилася до Херсону⁷⁴, лише починала розвантажуватися. Така

⁶⁶ Rhodes B.D. Op. cit. P. 618.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12.

⁶⁹ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 22

⁷⁰ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 60.

⁷¹ Тригуб О., Михайловський Т., Біліченко Л. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській і Миколаївській губерніях (1921-1923 рр.) // Юго-Запад. Одессика / Південний захід. Одессика. Историко-красназничий науковий альманах. 2020. Вип. 28. С. 88-89.

⁷² ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 156.

⁷³ Борьба с голодом. В Николаевской губернии // Известия (Одесса). 1922. 8 июня (№ 749). С. 2.

⁷⁴ Держархів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 339. Арк. 40зв.

безвідповідальність розлютила керівника дистрикту і він попередив співробітників, що у разі нерозвантаження баржі через два дні, усі будуть звільнені. Дана погроза мала свій результат і по поверненні за два дні з Дніпровського району М. Раскін найшов відкриття першої їдальні, де у перший день роботи отримали харч 6500 маленьких херсонців.

У червні мережа харчування у Херсонському повіті почала швидко зростати. Якщо у другій половині червня АРА годувала у Херсоні 12 477 осіб щоденно, а по повіту – 19 тисяч⁷⁵, то у першій половині липня лише у повітовому місті харчувалося 30 557 дорослих і дітей⁷⁶, а у другій половині липня – 21 736 осіб у місті та 19 000 – у повіті. При цьому основною формою харчування були сухі пайки для дорослих у місті (11 886 пайків) і для дітей у повіті (19 тисяч), що видавалися щоденно⁷⁷. На початку серпня 1922 р. кількість осіб, які отримували обіди чи сухі пайки від АРА по Херсонському повіту сягала вже 86 278 осіб (30 000 у місті, 56 278 у повіті)⁷⁸.

Загальну динаміку харчування населення Херсонського повіту організацією АРА (за даними Післяголу) протягом червня-серпня 1922 р. можна побачити у таблиці 1.

Таблиця 1. Кількість осіб по Херсонському повіту, що отримували харчування від АРА (червень-серпень 1922 р.)⁷⁹

Місяць / територія та контингент	у місті – дітей	по повіту – дітей	по повіту – дорослих
Червень	9 000	12 000	-
Липень	15 000	35 000	35 000
Серпень	15 000	13 000	17 500

Ми бачимо, що таблиця подає дещо інші цифри у порівнянні з наведеними нами вище. Ймовірніше за все вони є усередненими за місяць й округленими. Є вірогідність того, що післягол у пізніших звітах свідомо применшував роль АРА у допомозі голодуючим.

Місцева влада Херсонщини значно відставала у допомозі голодуючим. Про безпорадність місцевої влади у справі допомоги голодуючим спецслужби яскраво повідомляли у зведенні про стан Херсонського повіту з 7 по 17 серпня 1922 р.:

«Боротьба з голодом ведеться переважно іноземними організаціями, що ж стосується влади на місцях у повіті, то вона допомоги не надає, як з причини відсутності ресурсів, так і в зв'язку з наявністю можливості населенню влітку *абияк перебитися* (виділення наше. – Авт.)»⁸⁰.

Дніпровський повіт першу допомогу від АРА отримав 28 травня 1922 р.⁸¹ і вона поча-

⁷⁵ ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 359. Арк. 21зв.

⁷⁶ Ibid. Арк. 9зв.

⁷⁷ Ibid. Арк. 10зв.

⁷⁸ Ibid. Арк. 13.

⁷⁹ ДАХО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 2зв.

⁸⁰ ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 359. Арк. 14зв.

⁸¹ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 59.

ла швидко поширюватися. Протягом кінця травня – початку червня 1922 р. пайки були розподілені наступним чином: Олешківські бази – 5 500 дитячих пайків і 2 925 дорослих; Каховська база – 6 600 дитячих пайків і 4 500 дорослих; Голопристанська – 11 300 дитячих і 9 300 дорослих пайків; Скадовська – 6 600 дитячих і 5 775 дорослих пайків. Усього по Дніпровському повіту відпущених пайків: дитячих – 30 000 і дорослих – 22 500⁸².

Лише за червень 1922 р. Дніпровським повітовим комітетом допомоги голодуючим (повіткомдопгол) разом з АРА було організовано та відкрито 38 дитячих харчувальних пункти, де отримували обіди 30 тисяч дітей (отже у кожній їдальні харчувалося у середньому майже 800 дітей)⁸³ та 22,5 тисяч дорослих. З 16 липня АРА узяла під свою опіку вже 45 тисяч дітей і 56 тисяч дорослих⁸⁴. АРА настільки ґрунтовно взялася за справу харчування голодуючих, що вже у кінці червня 1922 р. склади організації в Олешках були переповнені продуктами, що привело до неможливості приймати нові вантажі. Так заступник голови Дніпровського повіткомдопголу 24 червня писав до Дніпровського повітвиконкому: «Сьогодні чи завтра очікується баржа з продуктами у 6 500 пудів, які, внаслідок переповненості складів, нікуди розвантажити»⁸⁵.

Протягом серпня місяця допомога з боку АРА голодуючим Дніпровщини продовжувалася та полягала у харчуванні 32 тисяч дітей і 21 тисячі дорослих⁸⁶. Лише у м. Каховка у трьох їдальнях міста протягом серпня 1922 р. обіди отримували 3 500 дітей і 2 666 дорослих, а з 25 серпня стали отримувати пайки лише 1 700 дітей на день⁸⁷.

Найгірша ситуація в організації мережі харчування АРА склалася на Єлисаветградщині. На початку червня у цьому віддаленому від Миколаєва й Одеси повітовому центрі не було сформовано навіть певної структури, оскільки у своєму звіті від 13 липня 1922 р. Уповноважений по Миколаївській губернії зазначав, що «відомостей про розподіл Єлисаветградського повіту на бази не мається». Хоча на повіт у червні 1922 р. було виділено «до з'ясування ситуації» 25 000 дитячих і 13 500 дорослих пайків⁸⁸.

Керуючий Миколаївського дистрикту М. Раскін, прибувши близько 26 травня 1922 р. до Єлисаветграду, знайшов, що у місті навіть «не було програми для годування дітей». Для негайного вирішення питання супервайзер з'явився до голови міськради та заявив, що йому необхідно отримати приміщення й організувати офіс протягом 24 годин, або він скасує програму допомоги і «присвятить свій дорогоцінний час іншим частинам дистрикту». Очільник міста виділив американцю 25 полонених з місцевого ДОПРу у супроводі дюжини охоронців із завданням здійснити ремонт і підготувати підходящий офіс для АРА. Через 12 годин приміщення було підготовлене (при цьому одному полоненому під час ремонту вдалося втекти)⁸⁹.

Першим завданням у місті, яке визначив М. Раскін, стала організація харчування безпритульних дітей у кількості близько 500 осіб. Для цього було вирішено виловити їх за

⁸² ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 180.

⁸³ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

⁸⁴ Ibid. Арк. 9.

⁸⁵ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 18.

⁸⁶ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44.

⁸⁷ ДАХО. Ф. Р-239. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24-24-зв.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 180.

⁸⁹ Rhodes B.D. Op. cit. P. 619.

допомогою міліції та працівників установ і помістити у місцевий дитячий будинок. АРА вдалося протягом тижня навести лад у притулку, де діти були «абсолютно голими та помирили повсюди як мухи». Для цього, всупереч правилам АРА, М. Раскін дозволив на початковому етапі видавати мешканцям дитячого будинку подвійні пайки. У результаті діти навіть не намагалися тікати, віддаючи перевагу притулку⁹⁰. Так було налагоджено харчування дітей у повітовому центрі.

До кінця серпня 1922 р. АРА в Єлисаветграді годувала 10 088 дітей, які отримали протягом місяця 305 243 пайки. Харчування дітей здійснювалося через 19 дитячих будинків, 6 їдалень, 6 лікарень і 120 осіб отримувало пайки через будинок відпочинку робітників і працюючих підлітків. Серед дорослого населення отримало по одному пайку 4 875 осіб⁹¹. З цього можна зробити висновок, що ситуація в Єлисаветградському повіті була дещо кращою у порівнянні з південними повітами Миколаївської губернії.

Отже Американській адміністрації допомоги вдалося налагодити досить дієву та масштабну систему допомоги голодуючим УСРР, зокрема в Одеській і Миколаївській губерніях. Саме ці губернії отримували одні з найбільших обсягів допомоги, які випереджала лише Запорізька губернія. Уявлення про обсяги допомоги АРА у серпні 1922 р. по Україні надає нижченаведені таблицях 2 і 3.

Таблиця 2. Місячний звіт з надання допомоги дітям станом на 31 серпня 1922 р. (за даними АРА)⁹².

Дистрикт	Число міст і селищ	Число кухонь	Число дітей, що отрим. їжу	Число закр. установ	Число у них дітей	Загальне число
Одеса	578	422	85526	229	10974	96490
Миколаїв	484	398	107248	207	14250	121498
Київ	263	158	53727	791	37356	91083
Харків	132	150	28514	116	6623	35137
Катеринослав	370	322	78078	118	9550	87628
Запоріжжя	457	696	157835	233	11711	169546
Донецьк	16	27	6339	35	2123	8462

⁹⁰ Ibid. P. 619-620.

⁹¹ Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921-1923, 1932-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Кіровоград: ДАКО, 2003. С. 45.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 45.

**Таблиця 3. Місячний звіт з надання допомоги дорослим
станом на 31 серпня 1922 р.
(за даними АРА)⁹³.**

Дистрикт	Число дорос- лих, що харчу- валися у пунк- тах	Число тих, хто отримував сухі пайки	Число дорослих, що харчувалися у закритих устано- вах	Загальне чи- сло дорослих
Одеса	1045	92103	3087	96235
Миколаїв	-	110900	2501	113401
Київ	-	-	-	41644
Харків	489	17881	1150	19520
Катеринослав	-	15231	2898	18119
Запоріжжя	-	-	-	8368
Донецьк	-	5967	245	6212

Наряду з позитивною статистикою були в організації роботи АРА на першому етапі формування харчувальних пунктів і певні негаразди. Так у звіті Дніпровського повітком-допголу за липень 1922 р. відзначалося, що

«робота на місцях комітетів АРА не цілком задовільна у сенсі постановки звітності. Крім цього часто-густо спостерігається з боку службовців харчпунктів дрібне розкрадання. Пояснюється це тим, що жодної платні з причини відсутності коштів у виконкомі ніхто не отримує, а прожити лише тим, отримуючи дитячий обід в їдальні, ніхто не проживе»⁹⁴.

Часто відбувалися крадіжки різного рівня, які оформлювалися заздалегідь актами про списання. Яскравим прикладом цього є акт Комісії з приймання продуктів зі складу Бериславської бази АРА, які заздалегідь зазначили

«що борошно, отримане з «Базсклада» знаходиться у старих і рваних мішках, крупа – також, так що при навантаженні з Базскладу, навантаження у бонтон, вивантаження з бонтону [можливо «понтон». – *Авт.*], розвантаження у харчпункті могла статися розсип; цукор отримано – вологий, що видно також з довідки Базсклада Бериславської [контори], теж цілком можлива усушка. Справжній [акт] складений на випадок, якщо виявиться недостача крупи, борошна внаслідок рваності мішків, а також недостача цукру внаслідок його вище-вказаної вологості, у чому і розписуємося»⁹⁵.

З акту можна зрозуміти, що крадіжка або вже відбулася на складі, або планувалася під час перевезення.

На Одещині АРА зіштовхнулася з проблемою відсутності коней, у зв'язку з чим вирішено було для полегшення роздачі та для прискорення справи харчування дітей – територію Одеського повіту та південну частину Тираспольського повіту розбити на 7 районів дитячого харчування АРА, причому у центрі кожного з них улаштувати базис-

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 9.

⁹⁵ ДАХО. Ф. Р-185. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

ний склад таким чином, щоб кожному селу не було занадто важко й обтяжливо їздити за одержанням продуктів. Зважаючи, однак, на можливості доставки продуктів на базисні склади, центри були обрані по можливості близько до якої-небудь залізничної станції або морського пункту. Такими центрами виявилися: 1 район – с. Маріїнське на ст. Аккаржа; 2 – с. Зельц на ст. Кучурган; 3 – с. Северинівка на ст. Буялик; 4 – с. М.-Буялик на ст. Кремидівка; 5 – с. Адамівка у пристані Матіясово на Березанському лимані; 6 – м. Тирасполь на ст. Тирасполь; 7 – с. Цебриково на ст. Веселий Кут. До 15 червня 1922 р. в цих районах було розгорнуто 320 пунктів харчування, що охоплювали 448 населених пунктів, де харчувалося 102573 дитини⁹⁶.

Особливо часто представники АРА зіштовхувалися із зловживаннями на пунктах харчування, які призводили до конфліктів місцевих працівників з американцями. Наприклад, 7 червня 1922 р. відбувся інцидент між завідувачем харчового пункту № 1 у Миколаєві І. Ланчковським і паном Штурманом. Суть конфлікту була у тому, що з'явившись на кухню п. Штурман побачив на підлозі порожні банки від згущеного молока, з яких залишки останнього витекли на підлогу. Звинувативши в усьому завідувача, він намагався побити його та всіляко ображав, що робилося на очах у персоналу кухні⁹⁷. Не дивлячись на певну правоту завідувача, його було звільнено з посади⁹⁸.

21 липня 1922 р. на тому ж пункті трапився випадок крадіжки сала (жирів) хліборізом Пшеничним, який щоденно вискоблював порожні бочонки від жиру і назбиравши значну його кількість, намагався винести з пункту харчування. Але слідчий не повірив такому поясненню і вважав, що сало було вкрадене. У результаті Пшеничного було звільнено з роботи⁹⁹.

Інший конфліктний випадок трапився 7 червня 1922 р. на харчувальному пункті № 3 м. Миколаєва. Після того як по карткам було видано обіди, на пункті залишилася їжа для працівників. Представник АРА, що відвідував кухню, був цим обурений і став вимагати роздачі обідів дітям. Після цього зробивши обшук і знайшовши вечерю для сторожа, він схопив його та вилив в обличчя завідувачу пунктом Гольберту зі словами: «Ви жулик і працювати тут більше не будете». Потім вилив какао контролеру в обличчя зі словами: «Ви російські свині... тільки красти вмiєте та більше нічого, у нас в Америці цього не буває»¹⁰⁰.

Одна із проблем годування стосувалася суворого правила АРА: готування їжі й харчування повинне було відбуватися на кухні; нікому не дозволялося брати додому або доставляти їжу хворим вдома. Це, як виявилось, стало найбільш непопулярною акцією АРА. З американської точки зору було б нерозумним дозволяти дітям брати продукти додому, де вони ділилися б серед голодних батьків і родичів, ще більш ускладнюючи проблему підтримки голодних дітей. Належний раціон був призначений на одну людину, але ніяк не на декілька. Американці наполягали на суворому виконанні «науково» запропонованої

⁹⁶ ДАОО. Ф. Р-87. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27-28.

⁹⁷ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18-18-зв.

⁹⁸ Тригуб О., Дудар Л. Вказ. праця. С. 109.

⁹⁹ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 61-61-зв.

¹⁰⁰ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 28-28-зв.

кількості калорій. Діти й батьки не могли узяти до тями, чому не можна поділити «пайку»¹⁰¹.

Повсякденна страшна реальність демонструвала неспроможність відстояної на європейському досвіді аксіоми. В селах заборони часто порушувалися, селяни осаджували проханнями супервайзерів відмовитися від безсердечного обмеження. Американці були змушені поступитися – їжу брали додому, їли не готовлячи, годували дорослих і хворих¹⁰². Наприклад, Уповноважений по Миколаївській губернії М. Раскін змушений був 11 липня 1922 р. дозволити дітям молодше п'яти років, у зв'язку з епідеміями, отримувати обіди вдома. Але часті зловживання у даному напрямку привели до відміни цього розпорядження і з 18 вересня «усі діти без різниці у віці повинні з'їдати свої обіди винятково у приміщеннях їдалень». Хоча певні винятки були передбачені для хворих дітей, якщо вони мали свідоцтво лікаря¹⁰³.

Не дивлячись на швидке розгортання роботи, ситуація влітку 1922 р. ще залишалася складною. Так 17 липня 1922 р. «Нью-Йорк таймс» повідомила про повернення до Женеви 10 липня представника Міжнародного комітету з надання допомоги голодуючим де Люберсака¹⁰⁴, який зазначав, що

«тисячі людей щоденно помирають біля залізничних станцій у таких містах як Київ, Харків та Одеса... Біженці прибрели із сіл до цих центрів і приїхавши туди й опинившись без їжі, помирали біля станцій. Їх тіла підбирали та викидали у поля, що перетворилися у кладовища».

Зазначав де Люберсак і про величезні натовпи дітей-сиріт, які або ж губилися, або ж залишалися одні після смерті батьків від голоду; розповідав і про факти канібалізму, яким був особисто свідком. Його здивувало те, що найбільші страхіття він зустрів на Слобожанщині та Полтавщині у «районі між Полтавою та Харковом, який був дуже багатим», а окремі села вимерли на 85% від довоєнного рівня. «В Одесі, – за словами де Люберсака, – тіла лежать на вулицях декілька днів перед тим як їх поховують, що пов'язано з розвалом санітарної служби»¹⁰⁵.

Не завжди були хороші відносини і з офіційними представниками радянської влади. З моменту появи АРА в українських містах і селах організація та її представники опинилися під неусипним оком місцевих органів ВУНК, а згодом – Державного політичного управління (ДПУ). Так, голова особливого відділу ДПУ у Миколаївській губернії Тимофеев у звіті «Політичний бік допомоги АРА» на закритому засіданні Бюро Миколаївського губкому від 11 липня 1922 р. зазначав:

«З моменту організації «АРА» за нею ДПУ запроваджено нагляд і вжито всіх заходів боротьби з можливим американським шпигунством. т. Капустянський (Уповноважений у Микола-

¹⁰¹ Тригуб О., Дудар Л. Вказ. праця. С. 108.

¹⁰² Латьов Р. Указ. раб.

¹⁰³ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 80.

¹⁰⁴ Жан де Люберсак – економічний експерт при комітеті Нансена. У минулому офіцер французької армії, розвідник, граф, монархіст; входив до складу французької військової місії, що знаходилася у Росії й Україні у 1917-1918 рр. – Авт.

¹⁰⁵ Says Thousands Die in Ukraine Famine. De Lubersac, of Relief Committee, Reports Cannibalism in Once Rich Region // The New York Times. 1922. July 17.

ївській губернії по роботі з іноземними організаціями допомоги. – *Авт.*) цілком надійний представник і, як колишній чекіст, дуже корисний.

Поки моменту шпигунства не встановлено. Буржуазія, що засіла в установах «АРА», як к-р. [контрреволюційний. – *Авт.*] елемент нам не страшний. Усюди є 35% чекістів. Робота особвідділу поставлена так, що ні Рескін, ні Штурм ніколи не здогадаються. Обережність з нашого боку потрібна особлива, бо американці добре обізнані про російську більшовицьку пильність і безсумнівно надзвичайно обережні... Можна з упевненістю сказати, що не тільки робота американців відома ДПУ, а й усі дрібниці їх особистого життя. Ініціатива безумовно у наших руках... Кореспонденція їх перевіряється... Шпигунства на селі також не виявлено». І тут же Тимофеев підсумовує, що «симпатія населення до «АРА» значна, з цим потрібно повести боротьбу. Висновки такі: відсутність моменту шпигунства. Ініціатива у наших руках...»¹⁰⁶.

Зазначений витяг яскраво свідчить наскільки тотально контролювалася уся діяльність АРА, що полягала у зовнішньому спостереженні зі сторони ДПУ, перлюстрації кореспонденції, з'ясуванні особливостей особистого життя ключових фігур АРА і, нарешті, наявності сексотів у середовищі організації, які склали, виходячи з доповіді, 35 відсотків працівників.

Подальше обговорення даної доповіді на закритому засіданні свідчить, що більшовицька верхівка була просякнута страхом перед підступними планами й інтригами «світової буржуазії»: «“АРА” дуже складна конспіративна організація, необхідно збільшити нашу пильність» (виступ Гельфериха), «контрреволюційність цієї організації безсумнівна» (виступ Борисова), «контрреволюційність «АРА» видно в усьому» (виступ Мамченка) і т.д.¹⁰⁷ Найбільш лицемірною була позиція Любецького, який запропонував заради політичної мети взагалі відмовитися від допомоги АРА дітям, оскільки йому видалася підозрілою вимога організації надавати харчування лише на харчпунктах:

«якби у «АРА» не було певної мети, вона не наполягала б на харчуванні дітей винятково на пунктах. Вважаю за необхідне в усіх відношеннях реорганізувати харчування, і *краще зовсім від нього відмовитися, ніж годувати тисячу дітей на харчпунктах* (виділення наше. – *Авт.*) – осередках зарази та зміцнювати симпатії населення до американців»¹⁰⁸.

У результаті Бюро прийняло рішення посилити контроль за АРА як зі сторони партійних органів, так і з боку виконавчих і безпекових. При цьому було поставлено завдання перед Губвиконкомом «щоб уся робота з надання допомоги йшла від імені Допголу»¹⁰⁹. Надалі поступово дане рішення втілювалося у життя й радянські органи всіляко затушували ключову роль американців у допомозі голодуючим.

Також АРА наражалася у своїй діяльності з постійними проблемами, які виникали через неузгодженість роботи державних установ, що повинні були всіляко сприяти роботі міжнародних організацій. Так, на прохання відпустити для їдальні АРА 1 000 пудів дров і 5 000 пудів торфу за рахунок Центрального УТОПа (ймовірніше – Управління паливом) й

¹⁰⁶ ДАМО. Ф. П-26. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2-3.

¹⁰⁷ ДАМО. Ф. П-26. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 4зв.-5.

¹⁰⁸ Ibid. Арк. 5.

¹⁰⁹ Ibid. Арк. 5зв.

інших подібних вимог у червні 1922 р.¹¹⁰ Херсонський уповноважений Комітету народного господарства відповів, що відділ палива «не має наміру чинити перешкод при відпуску палива..., [але] вимагаючи паливо повинні бути представлені грошзнаки і що згідно з приписом з Центру паливо має відпускатися тільки за готівковий розрахунок»¹¹¹.

Подібна ситуація трапилася і з охороною складів. Так АРА направила прохання до Херсонського повітвиконкому про виділення 13 червоноармійців у караул для охорони складів Комітету АРА, тому що попередній не хотів охороняти склади без пайка. Також охороняли і міліціонери, які отримували великий пайок, за що Повітдопгол і Комітет АРА могли бути притягнуті до суду¹¹². Отже проблем в організації діяльності АРА було достатньо.

Додатковою програмою допомоги була доставка посилок. АРА мала значний досвід посилочних операцій, який вона набула в Європі протягом 1920–1921 років. Для реалізації цієї програми у центральному офісі у Москві та ключових конторах були створені відділи посилок, які працювали на комерційних засадах (комерційність була досить умовною, оскільки, як буде вказано нижче, уся різниця йшла на безкоштовне харчування дітей). На Півдні України основним посилковим центром була Одеса, яка направляла посилки до Миколаєва, Єлисаветграду та Херсона, де були контори АРА. Так у Миколаєві, як губернському центрі, контора по доставці посилок з'явилася на початку травня 1922 р. З цього приводу Миколаївське відділення АРА зробило оголошення:

«Американська Адміністрація Допомоги цим оголошує, що нею відкрито Миколаївське відділення і що усі продуктові посилки для населення міста Миколаєва, що отримувалися раніше через Одеську контору, будуть тепер видаватися Миколаївською конторою АРА... усі особи, що повинні отримати продовольчі посилки будуть сповіщені через пошту»¹¹³.

Сутність програми продовольчих посилок, яка базувалася на угоді між АРА та РСФРР від 19 жовтня 1921 р., полягала у наступному. Будь-який громадянин за кордоном, в Європі чи Америці, вносив кошти у конторі АРА у сумі 10 доларів на одну посилку та заповнював спеціальну аплікаційну форму, де вказував отримувача посилки та його адресу. АРА знаходила одержувача, якому призначалася посилка, та відправляла йому поштою чи кур'єром картку-повідомлення. Одержувач відносив дану картку на найближчий склад АРА й обмінював його на посилку¹¹⁴.

Для того щоб активізувати та більш чітко організувати посилкову справу АРА поширювала у радянських республіках листівки, які могли відправлятися родичам, знайомим чи друзям за кордоном з проханням надіслати продуктову посилку. Загалом було поширено більш ніж півтора мільйони листівок¹¹⁵.

Вартість посилки складалася з вартості продуктів (6,5 дол.¹¹⁶), страхування та

¹¹⁰ ДАХО. Ф. Р-1186. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9-10, 12.

¹¹¹ Ibid. Арк. 16.

¹¹² Ibid. Арк. 25, 27-29.

¹¹³ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2.

¹¹⁴ Patenaude В.М. Op. cit. P. 92.

¹¹⁵ Федотова А.Ю. Помощь голодающему населению ТАССР советскими и иностранными организациями в 1921-1923 гг.: дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. Казань, 2011. С. 151-152.

¹¹⁶ Б. Патенод вказує вартість у 6,75 дол. (див.: Patenaude В.М. Op. cit. P. 94).

транспортних витрат (1 дол.) і внеску до «Childfund» (дитячого фонду), кошти з якого йшли на харчування дітей в їдальнях і закритих будинках. Усі витрати, що були пов'язані з посылковою програмою – транспортні, вантажно-розвантажувальні, утримання апарату тощо, несла АРА¹¹⁷. У разі якщо АРА не вдавалося знайти адресата й доставити йому посылку протягом 90 днів, то 10 дол. поверталися відправнику¹¹⁸.

Посилка складалася з 49 фунтів борошна, 25 ф. рису, 10 ф. цукру, 10 ф. жиру, 3 ф. чаю, 20 банок згущеного молока. У перерахуванні на кілограми, вага посылки становила приблизно 53 кг. За підрахунками АРА, один типовий набір продуктової посылки забезпечував родину з 5 чол. харчуванням на тиждень¹¹⁹, або трьох – на місяць¹²⁰.

Крім індивідуальних, практикувалися колективні посылки (коли одна група людей за кордоном відправляла їх іншій групі людей) та оптові посылки. Цим видом посилок користувалися дрібні організації допомоги. АРА переправляла продукти представникам цих організацій у радянських республіках, допомагаючи їм через структуру Американської адміністрації допомоги розподіляти продукти на свій вибір. Здебільшого до подібного роду практики зверталися представники національних меншин і земляцтва. Це підтверджує у своїй телеграмі Уповноважений Одеського району Студенікін від 5 серпня 1922 р. зазначивши, що велика кількість колективних посилок через Одеський посылковий відділ видається різним групам національних меншин і вираженим контрреволюціонерам без контролю з боку Уповноваженого¹²¹. На тому, що саме євреї були першочерговими отримувачами посилок, наголошує у своїй роботі й Б. Патенод¹²², але вказуючи, що це були саме *бідні євреї*.

Викликала незадоволення подібна ситуація й у вищих органів влади. Влітку 1922 р. Миколаївський губернський відділ управління та представники УСРР при закордонних організаціях отримали об'єднаний циркуляр НКВС, відділу нацменшин НКВС і Уповноваженого УСРР при всіх закордонних організаціях в якому зазначалося, що американські земляцтва висилають досить значних розмірів продовольчі посылки через організацію «АРА» на адресу приватних громадян – євреїв, переважно рабинам і «впливовій частині місцевої єврейської буржуазії», які, після отримання, на свій розсуд спільно займалися розподілом посилок «нелегальним шляхом і без будь-якого контролю з боку радянської влади». Це значно обурило більшовицьке керівництво, яке розпорядилося у зв'язку з «незаконним і недопустимим обходом радянської влади... по виявленні незаконного розподілу, продпосилки затримувати та надсилати до Допголу, де вони повинні зберігатися до рішення центру»¹²³. У даному циркулярі яскраво прослідковується цинічна позиція більшовицького уряду – перевага політичної доцільності над збереженням людських життів.

Загалом розподіл посилок на теренах УСРР був справою і клопіткою, і небезпечною: відсутність транспорту, бандитизм, епізодичні бунти та хвилювання, підозрілість

¹¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 632; *Латыпов Р.* Указ. раб.

¹¹⁸ *Цихелашвили Н.Ш.* Американская помощь народам России в начале 1920-х гг. / Дис...к. ист. наук: 07.00.02. Отечественная история. Москва: РГГУ, 1998. С. 127.

¹¹⁹ *Тригуб О., Дудар Л.* Вказ. праця. С. 109.

¹²⁰ *Patenaude V.M.* Op. cit. P. 95.

¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 106.

¹²² *Patenaude V.M.* Op. cit. P. 96.

¹²³ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 36.

радянської влади тощо ускладнювали справу передачі посилок, що, як правило, сягала до 1,5-2 місяців від моменту подачі заявки за кордоном і сплати. Як ми бачимо з вищенаведених документів, серед основної маси одержувачів посилок були люди, які мали родичів і друзів за кордоном. Влада очевидно побоювалася, що програма посилок стане каналом, через який зовнішні вороги будуть допомагати внутрішнім. До цієї програми вони ставилися з великою пересторогою та не вітали її розширення.

Були зовсім несподівані проблеми у розподілі посилок. Відомий американський дослідник діяльності АРА Б. Патенод наводить цікаву проблему у видачі посилок, яка виникла в Єлисаветграді – «дивовижна подібність в іменах отримувачів». Досить частими були випадки, коли не лише перше та друге імена були однаковими, але й обидві особи, що мали одне і те ж ім'я, проживали в одному будинку і на тій же вулиці, але ніяким чином не були пов'язані один з одним. У результаті по декілька днів два «Герш Фінкельса» стояли перед вікном ідентифікації, кожен з яких намагався запевнити службовця, що саме він є отримувачем посилок¹²⁴.

26 жовтня 1922 р. між РСФРР й УСРР (К. Ландер) та АРА (Е. Берленд) було укладено додатковий договір про «одежні посилки»¹²⁵. Його сутність зводилася до того, що нарівні з продуктовими дозволялося відправляти одежні посилки майже за тією ж схемою, що й продуктів. Відмінність в умовах доставки одежних посилок полягала у двох моментах: 1) АРА дозволялося продавати одежні посилки радянським установам і фізичним особам; 2) АРА погоджувалася виплатити більшовицькому урядові суму у розмірі одного долара за кожний привезений пакет. Ця сума повинна була покривати імпортне мито та фрахт у радянських республіках.

Кожна посилка містила у собі доброякісний вовняний матеріал для одного костюма або сукні з підкладкою, гудзиками й іншим прикладом; небілений білизняний матеріал для 2-х пар спідньої білизни; фланелет для 2-х чоловічих сорочок або 2-х жіночих кофтинок. Додавалися нитки, голки, гудзики та весь потрібний приклад для шиття сукні¹²⁶.

Окрім того, надавала АРА і медичну допомогу. Величезні масштаби епідемій (тиф, дизентерія, холера, туберкульоз, віспа та лихоманка), відсутність ліків і величезна нестача лікарів, які, як і пересічні громадяни, вмирили від голоду, загинули у воєнній хуртовині чи емігрували за кордон. У лікарнях не було навіть елементарного – хлороформу й ефіру (операції робилися без анестезії), бинтів чи пов'язок (рани закривали газетами), йоду, термометрів тощо.

Для організації медичної допомоги 2 вересня 1921 р. АРА підписала угоду з Американським Червоним хрестом (АЧХ), згідно якої останній зобов'язувався передати Російському Червоному хресту медичної допомоги на 3,6 млн. дол. під контролем АРА. Програма почала діяти у листопаді 1921 р. на теренах РСФРР. Загальне керівництво здійснювалося з центрального офісу АРА у Москві, де медичний відділ очолював відставний армійський лікар полковник Генрі Біюукс (Henry Beeuwkes)¹²⁷.

На чолі медичних відділів у кожному дистрикті було призначено також американ-

¹²⁴ Patenaude В.М. *Op. cit.* Р. 95.

¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 30-30зв.; ДАХО. Ф. Р-185. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 11.

¹²⁶ ДАХО. Ф. Р-185. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 11.

¹²⁷ Patenaude В.М. *Op. cit.* Р. 90.

ських лікарів, головний обов'язок яких полягав у контролі над поширенням 1 222 різних найменувань медикаментів і медичних предметів, що імпортувалися АРА.

При Одеському губернському відділі АРА також діяло окреме відділення медичної допомоги на чолі якого стояв лікар Джес Мак-Ельрой (Jesse L. McElroy) сфера якого охоплювала всю південну Україну. Усі медикаменти, що отримувалися, розподілялися між шпиталями, лікарнями, лазаретами й інтернатами. Постачання лікарських установ медикаментами почалося у кінці квітня – на початку травня 1922 р.¹²⁸

Головними напрямками роботи медичного відділу АРА стали:

– *профілактика захворювань*: кампанії по очищенню, купання та щеплення. Розподіл дезінфекційних засобів і дезінфікуючих апаратів. Очищення і ремонт міських систем водопостачання.

– *лікування хвороб*: максимальне забезпечення медпрепаратами існуючих лікарень, диспансерів, фельдшерських пунктів, лабораторій, дитячих будинків тощо. Організація нових амбулаторій і диспансерів там, де їх не було, або де потрібні додаткові.

– *додаткове забезпечення основних операцій з харчування*: вирішення проблем з харчування пацієнтів і стаціонарних хворих. Забезпечення продуктами харчування й одягу медичного персоналу.

– *поширення медичної літератури в університети й інші установи*¹²⁹.

За першим напрямком проводилося очищення води хлоридом вапняку у найбільших містах, що давало негайний ефект з очищення води та, як наслідок, зменшення тифу та холери. Купання було направлене на дітей, що харчувалися в їдальнях АРА. Так в Одесі з началом кампанії дезінфекції було організовано відвідування бані для 2 600 дітей, де окрім купання дезінфікували також і їхній одяг¹³⁰. Вже 1 серпня 1922 р. в Одесі АРА відкрила бані для дітей з пропускною здатністю 6 000 осіб¹³¹.

Відносно лікування хвороб, то робота Медичного відділу була переважно зосереджена розподілом поставок до існуючих медичних закладів. Перший вантаж медикаментів (три вагони) та постільної білизни (3 000 простирадл та іншого), прибув до Одеси в 20-х числах квітня 1922 р. Увесь вантаж розподілили між шпиталями, лікарнями, оздоровницями й інтернатами¹³².

До Миколаївської губернії перший вантаж прибув на початку травня з Одеси (13 ящиків медикаментів), які були розподілені по лікарням: Тюремній, Народній лікарні, Робітничій лікарні, Дитячій лікарні та лікувальним закладам Херсонського, Миколаївського й Олешківського повітів.

На початку травня отримав перші медичні вантажі й Єлисаветградський повіт. Доставка до Єлисаветграду відбувалася з Харківської контори АРА і протягом травня була розподілена по лікарням Єлисаветграду¹³³.

Одними з перших отримали допомогу і лікарі згідно програми АРА. 26 квітня

¹²⁸ Борьба с голодом // Известия (Одесса). 1922. 28 апреля (№ 717). С. 2.

¹²⁹ Fisher H.H. Op. cit. P. 438.

¹³⁰ Ibidem. P. 439.

¹³¹ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 104, 111.

¹³² Борьба с голодом // Известия (Одесса). 1922. 28 апреля (№ 717). С. 2.

¹³³ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 3-8, 12-15.

1922 р. одеська газета «Известия» повідомляла, що

«для одеських лікарів, студентів-медиків і медперсоналу отримано уповноваженим 350 продовольчих посилок, які були надіслані американськими медичними організаціями, які будуть розподілені за участю комітету лікарів»¹³⁴.

У подальшому лікарі регулярно отримували допомогу через мережу АРА.

Підбиваючи підсумок короткому огляду змісту та розгортання медичної програми АРА зазначимо, що Уповноважений по роботі із закордонними організаціями Одеського району у своєму звіті на 15 жовтня 1922 р. зазначав, що

«медична допомога була розвинена винятково АРА, причому забезпечувалися лікувальні заклади й інтернати медикаментами, дезінфекційними та перев'язувальними засобами, медичними інструментами та постільними речами, а також частково забезпечувалися в індивідуальному порядку білизною та медичними засобами вагітні жінки. Крім того АРА брала участь у загальносанітарних і протиепідемічних заходах, облаштуванні лазні для дітей, що годуються на пунктах, протихолерних і протизапальних щепленнях»¹³⁵.

Отже можна констатувати, що вже у середині 1922 р. протягом декількох місяців Американській адміністрації допомоги вдалося налагодити широкомасштабну та безпрецедентну в історії операцію з урятування голодуючих громадян радянської України. При цьому діяльність АРА не обмежувалася годуванням, а й була направлена на охорону здоров'я та забезпечення населення елементарними речами.

У липні-серпні 1922 р. критична фаза голоду залишилася позаду, був зібраний новий урожай, а голод переходив у нестаток і недоїдання. На офіційному сленгу становище характеризувалося як «последгол». Більшовики почали тяготитися присутністю АРА. Однак, Ради потребували політичного визнання США, тому місію доводилося терпіти, хоча почав проявлятися ввічливий, але твердий натиск. І все-таки, незважаючи на офіційний оптимізм, багато селян, як і раніше, голодували та волали про допомогу¹³⁶.

Натомість, враховуючи офіційну позицію більшовицької влади та ситуацію з подоланням важкої фази голоду керівництвом АРА було прийнято рішення з 1 вересня 1922 р. повністю скасувати секцію харчування дорослого населення, а обсяги допомоги дітям були скорочені на 50%¹³⁷.

Незважаючи на офіційний оптимізм, восени ситуація почала погіршуватися. Так, звіт Дніпровського повіткомдопголу за вересень 1922 р. повідомляв, що

«картина становища повіту після проведеного обліку занадто сумна: на 260 000 жителів є всього 18 000 робочої худоби, замість 75 000 робочої худоби у 1916 році. З 49 000 господарств залишилися 37-38 тисяч, з них 16 000 господарств напівзруйнованих, які не мають ніякого живого інвентарю. Увесь знятий урожай, без відрахування продподатку, забезпечує населення Дніпровського повіту на 8½ місяців, з розрахунку 15 пудів на рік на людину. Таким чином, бракує близько 800-900 тисяч пудів хліба для людей і до 3 млн. пудів зерна й

¹³⁴ Американская помощь на Украине // Известия (Одесса). 1922. 26 апреля (№ 715). С. 2.

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 19-зв.-20.

¹³⁶ Тригуб О., Дудар Л. Вказ. праця. С. 110.

¹³⁷ ДАХО. Ф. Р-1186. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 46.

обсяг-фуражу для худоби. На даний час голодує до 2 000 дорослих і до 5 850 дітей. Крім того, є до 40 000 нужденних, які у грудні вже будуть голодувати»¹³⁸.

Голодувала і частина Миколаївщини, про що промовисто повідомляла всеукраїнська газета «Селянська правда» від 10 вересня 1922 р:

«Важкі відомості знов надходять з Миколаївщини.

16 волостей Миколаївського повіту: Богоявленська, Кисляківська, Воскресенська, Водопойська, Варварівська, Калинівська, місто Очаків, Парутинська, Анчекракська, Куцурупо-Бейкушська, Велика Коренихська, Гурьевська, Терновська, Пересадівська, Інгульська, Кандибинська – знов засуджені на голод через загибель нового врожаю. Десятина пересічно дала 10-15 пуд. хліба. Пшеничка, що повинна була врятувати справу – теж спалена сонцем. Стан по цих місцях щодня гіршає. Хворіє і вмирає через голод сила людей»¹³⁹.

Не дивлячись на такі відомості, під тиском більшовиків, починаючи з 1 вересня 1922 р. АРА почала згортати свою активну діяльність в Україні. На Миколаївщині з даного числа припинялося годування дорослого населення, а кількість дітей зменшувалася на 50%¹⁴⁰. Так у вересні 1922 р. на Дніпровщині АРА годувала лише 4 700 дітей, а у жовтні – 5 000, переважно у містах Каховка, Гола Пристань, Скадовськ та Олешки¹⁴¹.

Як наслідок, у жовтні почалася нова хвиля голоду. На початку листопада 1922 р. «фактичний голод виявлено, окрім Олешок, Голої-Пристані, Каховки та Скадовська, в яких проводиться харчування, ще у Хорлах, Костогризово, Старій Маячці та Чулаківці. У Чулаківці, як наслідок минулорічного голоду, виявлено людоїдство, знайдені мішки з засоленим людським м'ясом»,

– повідомляв звіт Дніпровського повіту за жовтень 1922 р.¹⁴².

Американська адміністрація допомоги вирішила збільшити харчування. Наприклад, якщо у Миколаєві у жовтні-листопаді 1922 р. організація утримувала 16 їдалень з гарячим харчуванням, де видавалося щоденно 11 348 обідів для дітей і роздавала 132 690 пайків у 74 закладах для дорослих, то у грудні кількість їдалень збільшилася до 28 (14 558 обідів) і кількість пайків збільшилася до 141 390 (70 закладів)¹⁴³. У Херсоні та Херсонському повіті у жовтні 1922 р. організація утримувала 26 харчпунктів, де харчувалося 11 905 осіб (усі інші організації разом з повітдопкомголом утримували 21 їдальню, де харчувалося 9 113 осіб)¹⁴⁴. Загальна кількість тих, хто харчувався по Одеській і Миколаївській губерніях протягом жовтня 1922 р. показана у таблиці 4.

¹³⁸ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44.

¹³⁹ Знов голод // Селянська правда (Харків). 1922. 10 вересня (№ 1483). С. 2.

¹⁴⁰ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 202.

¹⁴¹ ДАХО. Ф. Р-361. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44.

¹⁴² Ibid. Арк. 53.

¹⁴³ Лінков А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. Миколаїв-Одеса, 2003. Т. 1: Історія та українознавство. С. 159.

¹⁴⁴ ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 21.

**Таблиця 4. Допомога АРА на Півдні України у жовтні 1922 р.
(складено за¹⁴⁵)**

	Одеська губернія (на 15.X.22)	Миколаївська губернія (на 01.X.22)
		<i>Діти</i>
Кількість міст і сіл	106	85
Число столових	103	48
Число закритих закладів	144	251
Лікарень	71	-
Харчується в їдальнях	3 6251	27 830
Харчується у закритих закладах	9 128	15 240
Харчується у лікарнях	1 812	-
Загальна кількість дітей	47 191	43 070
		<i>Дорослі</i>
Отримують суп в їдальнях	1 371 (студенти)	-
Отримує сухий пайок	-	-
Загальна кількість дорослих	-	-
Дорослі, що отримують їжу в лікарнях	1 357	-
Кіл-ть населення, що отримує медичну допомогу	невідомо	4 220
Загалом по усім видам допомоги	49 919	47 290

Отже ми бачимо, що головна допомога АРА була звернена на підтримку дітей, як це було на початку програми. Харчування дорослих розпочалося лише взимку 1922-1923 рр., коли жахи голоду почали посилено проявлятися серед усіх вікових категорій.

З 1 січня 1923 р. уся організаційна робота з харчування передавалася місцевим органам Післяголу, але за рахунок продуктів АРА¹⁴⁶. Причиною цього було те, що голод і допомога АРА серйозно компрометували комуністичну владу в очах населення та світової громадськості. Тому влада у центрі та на місцях уживала спроби прямо або побічно зменшити внесок АРА у боротьбі з голодом і заодно приписати їхні заслуги собі. Коли криза минула, відношення явно змінилося, тепер допомога бачилася не такою потрібною, влада стала тяготитися присутністю незалежної від її контролю організації, а у голосі партійних функціонерів усе виразніше стали проявлятися нотки класової ненависті.

Усім місцевим органам влади також заборонялося підтримувати якісь контакти з Комітетами АРА, а тим більше просити їх про допомогу. Так у циркулярному листі Херсонського післяголу від 23 січня 1923 р. зазначалося, що

«пропонується прийняти до неухильного виконання, роз'яснивши всім сільвиконкомам:
«Категорично забороняється безпосередньо звертатися в іноземні організації допомоги го-

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 25зв.-26, 42.

¹⁴⁶ ДАХО. Ф. Р-185. Оп. 1. спр. 5. Арк. 19.

лодуючим. За будь-якого роду довідками, пов'язаних з харчуванням голодуючого населення звертатися до Повітпіслягол»¹⁴⁷.

Не дивлячись ні на що, навесні 1923 р. АРА годувала, наприклад, в Єлисаветградському повіті 4 725 дітей і 313 дорослих (хворих у лікарнях)¹⁴⁸, на Дніпровщині близько 26 тисяч, а станом на квітень 1923 р. АРА мала на Миколаївщині 112 їдалень¹⁴⁹ і лише у кінці весни їдальні АРА поступово переходили під контроль Джойнт, Місії Нансена й Українського товариства Червоного Хреста, до яких радянська влада ставилася лояльніше.

Продовжували реалізовуватися й інші програми допомоги. Особливого розмаху набула посилочна програма, оскільки взимку 1922–1923 рр. в Одесі щоденно видавалося близько 2 000 посилок, що продовжувало непокоїти радянську владу. В одному з листів Уповноваженого по Одеському району Валюкаса від 22 грудня 1922 р. до центральних органів влади зазначав, що посилкові операції «набувають настільки серйозне значення, що їм доводиться приділяти тепер набагато більше часу, ніж чому-небудь іншому». Збільшення операцій привело до того, що відділ посилок

«став регулятором цін на ринку на продукти споживання. 90% всіх виданих посилок, принаймні, йде на ринок, що не невідомо, зрозуміло, і самій АРА і, навіть, вважається нею явищем цілком природним». Як підсумок чиновник вимагав: «Необхідно відшукати ті чи інші способи боротьби зі спекуляцією посилками»¹⁵⁰.

У свою чергу американський літописець АРА Х. Фішер помірковано позитивно оцінював спекулятивну складову вказуючи, що попадання товарів з посилок на вільний ринок мало низку плюсів: зменшення цін на продукти харчування, активізація ринкових відносин, можливість обміну продуктових чи одяжних надлишків на інші групи товарів тощо¹⁵¹, з чим ми абсолютно згодні.

Не дивлячись на обурення більшовиків, операція з передачі посилок тривала до 15 червня 1923 р., коли офіційно були закриті усі посилочні пункти в СРСР. Лише у березні 1923 р. АРА видала через одеську контору 9 034 платних посилок (8 972 індивідуальних і 62 групових) і 2 554 безкоштовних (2 211 індивідуальних і 343 групових)¹⁵². Отже посилки відігравали досить помітну роль не лише у спасінні українських громадян, а й у врегулюванні цін на вільному ринку на товари першої необхідності.

Підбиваючи підсумки філантропічної роботи АРА, необхідно зазначити, що обсяг її був безпрецедентний, що відзначали навіть радянські функціонери у своїх звітах. В одному з підсумкових звітів за травень 1923 р. зазначалося, що кількість пайків, які видавалися АРА, у багато разів перевершувала кількість пайків, які видавалися іншими організаціями. Всього за 1922 р. в УСРР було видано 135 869 880 пайків, за 1923 рік (по травень місяць) – 44 951 010 пайків. Істотною також була допомога медикаментами, які АРА видавала окремим амбулаторіям, лікарням, дитячим будинкам тощо. Всього з початку кампа-

¹⁴⁷ ДАХО. Ф. Р-402сч. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 9.

¹⁴⁸ ДАХО. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 72.

¹⁴⁹ ДАМО. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 5.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 261, Оп. 1. Спр. 126. Арк. 5.

¹⁵¹ Fisher H.H. Op. cit. P. 421.

¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 14.

нії по березень 1923 р. українським лікувальним закладам видано медикаментів на суму 4 млн. крб. золотом¹⁵³. За приблизними підрахунками це дало можливість врятувати від голоду та хвороб близько 10 млн. осіб лише в Україні.

Згорання роботи АРА почалося навесні 1923 р. Першим припинив свою діяльність медичний відділ АРА 15 травня 1923 р., а 15 червня, як вже зазначалося, припинилася видача посилок. Надалі почали ліквідовувати регіональні відділення. Першим – 20 червня 1923 р. було ліквідовано Єлисаветградський дистрикт, а 25 червня – Миколаївсько-Одеський¹⁵⁴. Ще раніше почали закриватися районні відділення, тобто суб-дистрикти. Так, 1 червня було закрито Херсонську контору АРА, а всі її функції передано до Укрпсілляголу¹⁵⁵, а 27 червня у Херсоні й окрузі було припинено і харчування по організації АРА¹⁵⁶.

15 липня 1923 р. рішенням Раднаркому України було ліквідовано український осередок організації, а 20 липня 1923 р. було закрито центральний офіс місії у Москві.

19 червня 1923 р. у Москві відбувся банкет облаштований АРА. На банкеті були присутні: Каменев, Держинський, Чичерін, Литвинов, Радек, Сокольников і Ландер. Голова АРА, полковник Хаскель, подякував радянський уряд за енергійну підтримку у роботі, сказавши: «Представники АРА ідуть з глибоким переконанням, що радянський уряд є урядом російського народу і працює на його благо». На думку Хаскеля, немає ніяких перешкод до визнання радянського уряду іншими державами, у першу чергу США. Каменев, висловлюючи подяку працівникам АРА, висловив надію, що побажання Хаскеля здійсняться на благо російського й американського народів. Привітав американців і Чичерін, висловивши надію на майбутню спільну роботу російського й американського народів у справі «розкриття незліченних багатств Росії на благо людства»¹⁵⁷. Після цього 20-21 червня прощальні банкети пройшли в Одесі та Харкові¹⁵⁸.

Можна тільки припустити, що у свідомості поколінь, що пройшли через голод та американську допомогу, пам'ять про АРА суперечила тому офіційному уявленню, яке їм намагалася зверху нав'язати радянська влада. У Державному архіві Херсонської області зберігся лист від громадян селища Хрестовоздвиженського Отбедо-Василівської волості Херсонського повіту від 15 жовтня 1922 р., де за підписами мешканців селища зазначалося:

«Ми, що нижче підписалися, громадяни селища «Хрестовоздвиженського» висловлюємо глибоку подяку Американській адміністрації допомоги голодуючим за ту своєчасно надану допомогу дитячому та дорослому населенню селища, яка позбавила багатьох від важких захворювань і голодної смерті...»¹⁵⁹.

І таких листів, як стверджують сучасні дослідження, було безліч.

Розуміючи, що АРА занадто сильно вплинула на суспільну свідомість, більшовиць-

¹⁵³ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 15.

¹⁵⁴ Fisher H.H. Op. cit. P. 395.

¹⁵⁵ На Херсонщині // Херсонский коммунар. 1923. 1 июня (№ 121). С. 3.

¹⁵⁶ Хроника // Херсонский коммунар. 1923. 27 июня (№ 143). С. 3.

¹⁵⁷ По Советскому Союзу // Красный путь. 1923. 20 июня (№ 137). С. 2.

¹⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 261. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 254; Спр. 63. Арк. 152.

¹⁵⁹ ДАХО. Ф. Р-402. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 374.

ка влада спробувала викоринити всякі згадки про неї, зробити її зовсім невідомою для наступних поколінь, але той шлях до демократичного суспільства, який обрала незалежна Україна, дає можливість розкрити багато сторінок історичної правди, і серед них сторінку про роль Американської адміністрації допомоги голодуючому населенню України.

Oleksandr Trygub, Tymur Mykhailovskyi

With an Opinion About Relief: ARA in the South of Ukraine in 1921–1923

Abstract: The activity of one of the key international relief organizations in the Southern Ukrainian region – the American Relief Administration (ARA) is revealed. The beginning of cooperation between the ARA and the Soviet republics was the Riga Agreement on August 20, 1921. After its signing, the ARA formed its apparatus in Moscow and in the regions of the RSFSR and the Soviet republics in a very short time. On January 10, 1922, an agreement similar to the Riga Agreement was signed between the ARA Commissioner in the RSFSR W. Haskell and the Prime Minister of the Ukrainian SSR H. Rakovskyi in Moscow.

At the beginning of 1922, the entire territory of the Ukrainian SSR in need of assistance was divided into districts or branches. In the South of Ukraine 3 districts were created: Odesa, Mykolaiv and Yelisavethrad. The district was headed by a district supervisor. Each department had a branched structure, each department which dealt with a separate area of work. To coordinate the actions of the district branches of the ARA in April-May 1922, the ARA organized the «Ukrainian department of the ARA» in Odesa, headed by Colonel W. Grove. Thus, to provide assistance to the starving population, the ARA created a well-structured organization in the Ukrainian SSR.

The first task facing the ARA in the region was to feed children, deploying a network of canteens, and from June 1, 1922, the adult population. The first canteens appeared in the spring and summer of 1922: April 30 (Odesa), May 18 (Mykolaiv), May 27–28 (Kherson), the end of May (Yelisavethrad). By the end of the summer in the Mykolaiv and Odesa provinces 820 canteens where 192774 children and 1045 adults ate were opened. Children and adults of closed institutions (orphanages, hospitals, sanatoriums, student's dining-room, etc.) also received dry rations and lunches. A total of 427,624 people received assistance.

Along with the positive statistics, there were some problems in the organization of the work of the ARA at the first stage of the formation of food outlets: theft, security of warehouses, conflicts between canteen employees and the American administration, management of ARA and soviet authorities, etc.

In addition to food, the ARA distributed food and material parcels, provided medical care (organization of medical centres, baths, supplies of medicines, treatment of diseases, disease prevention, distribution of medical literature, etc.).

From January 1, 1923, all organizational work on nutrition was transferred to the local authorities of the *Posledgol*, but at the expense of ARA products. The closure of the ARA began in the spring of 1923. The first to cease its activities was the medical department of the ARA on May 15, 1923, and on June 15 the issuance of parcels ceased. During June 20–25, re-

gional offices in Southern Ukraine were liquidated. On July 15, 1923, the Ukrainian branch of the organization was liquidated, and on July 20, 1923, the mission's central office in Moscow was closed.

Keywords: international organizations, humanitarian relief, Soviet Ukraine, famine of 1921-1923, American Relief Administration (ARA)